

بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری عرفی‌گرا - بنیادگرایانه‌ی دانشجویان؛ مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه پیام‌نور مرکز ساری

احمد محمدپور^۱، مهدی علیزاده^۲، امید قادرزاده^۳، حسین قدرتی^۴

تاریخ دریافت: ۹۰/۲/۱۴ تاریخ پذیرش: ۹۰/۶/۲۳

چکیده

در این تحقیق، با استفاده از مدل پیشنهادی گلاک و استارک به سنجش چهار بعد دین‌داری دانشجویان دانشگاه پیام‌نور مرکز ساری شامل ابعاد اعتقادی، مناسکی، عاطفی و پیامدی پرداخته شده تا با روش علمی، میزان و انواع دین‌داری دانشجویان و سهم هر یک از انواع در میان آنها مشخص شود. نتایج به‌دست آمده ضمن بیان‌کردن وضعیت اعتقادی دانشجویان در زمینه‌های گوناگون مورد بررسی، نشان دادند که اعتقادات دینی ۸۷/۴٪ دانشجویان در سطح متوسط بوده است. نتایج آزمون فرضیه‌ها نشان داد که رابطه مستقیم و معناداری بین تمام جنبه‌های دین‌داری جوانان دانشگاهی و نوع جهت‌گیری دینی عرفی‌گرایانه و بنیادگرایانه آنها وجود دارد. همچنین، ارتباط بین ابعاد دین‌داری با جنسیت تأیید شد، حال آنکه ابعاد دین‌داری با رشته تحصیلی دانشجویان رابطه معناداری نداشت. به‌علاوه رابطه معناداری نیز بین بعد پیامدی دین‌داری با وضعیت تأهل دانشجویان مشاهده شد. در نهایت، داده‌های تحقیق نشان دادند که دانشجویان مورد مطالعه به هم‌هی ابعاد دین‌داری حساسیت داشته و همبستگی معناداری نیز بین ابعاد چهارگانه دین‌داری آنها وجود دارد.

واژگان کلیدی: جوانان، دین‌داری، عرفی‌گرایی، بنیادگرایی، مدل سنجش دین‌داری

گلاک و استارک

^۱ استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه بوعلی‌سینای همدان، a_mohammadpur@yahoo.com

^۲ کارشناس ارشد مردم‌شناسی، mehdi.alizadeh60@gmail.com

^۳ استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه کردستان، ogh1355@yahoo.com

^۴ استادیار جامعه‌شناسی، مرکز پژوهش‌های علوم جغرافیایی و اجتماعی، دانشگاه تربیت معلم سبزوار؛

hghodrat@yahoo.com

مقدمه و طرح مساله

طی سال‌های متمادی که از عمر بشر و جامعه انسانی می‌گذرد، دین تنها گزینه‌ای است که تقریباً تمام انسان‌ها را در اختیار خود داشته است. جدا از ماهیت متنوع و مختلفی که دین در جهان داشته، تمامی مردم در ارتباط خود با جهان طبیعت و نیروهای موجود در آن اندیشه‌ای را برگزیده‌اند. دین در عرصه اجتماع سال‌های متمادی حضوری چشم‌گیر داشته و مذهب از ساختارهای اساسی جهت‌دهنده درک زندگی اجتماعی در جهان معاصر است (دیلان، ۲۰۰۳). توجه به دین از منظر جامعه‌شناسانه را باید در سینه‌دم تکوین علم جامعه‌شناسی ردیابی کرد. جامعه‌شناسان بزرگی چون مارکس، وبر و دورکیم تأملات ژرفی درباره دین داشته‌اند؛ به طوری که در مجموعه پژوهش‌هایشان، پرداختن به واقعیت اجتماعی دین سهم درخور اعتنایی را به خود اختصاص داده است. مقارنت شکل‌گیری این حوزه علمی با دوره‌ای خاص از تحول جامعه غربی که به واسطه تمایزیابی ساختی و نهادی، دین رسمی در این دوران در برآوردن وظایفش با بحران مواجه شد، سبب شد که مطالعه سیستماتیک و عینی روابط دین و جامعه و تحولات و معضلات دین در دستور کار جامعه‌شناسی قرار گیرد (جلالی‌مقدم، ۱۳۷۹). از دغدغه‌های اصلی انسان مؤمن تأثیر تغییرات اجتماعی بر ایمان و آرمان‌های دینی اوست و او در برابر پرسش‌هایی از این دست قرار دارد که آیا این تغییرات یا تحولات اجتماعی از جمله جوان‌شدن یک جامعه باعث کاهش دین‌داری یا تغییر شکل و صورت آن می‌شود؟ از دیرباز میزان و نحوه حضور دین در زندگی افراد، موضوعی بوده که متکلمان، فلاسفه و جامعه‌شناسان به آن توجه کرده‌اند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۶).

دین‌داری جوانان موضوعی است که بسیاری از اندیشمندان به آن پرداخته و میزان پابندی و عدم پابندی جوانان به‌ویژه دانشجویان به باورهای دینی را ملاک بسیار مهمی در رویکرد دین‌محوری جامعه می‌پندارند. بر مبنای این نگره، در کهنسالی خواه‌ناخواه گرایش به دین افزایش می‌یابد و آنچه اهمیت دین‌داری را در جامعه بیشتر می‌نمایاند رویکردگرایش و تمایل جوانان به دین و باورهای دینی است. دین مفهومی است که می‌توان برای آن ابعاد مختلفی قائل شد. برخی دانشمندان علوم اجتماعی دین‌داری یا وابستگی به مذهب را دارای حداقل دو بعد "اجرای فرایض مذهبی" و "اعتقادات مذهبی" دانسته‌اند. اجرای فرایضی مثل نماز، روزه، مناجات و مناسک گوناگون با مشاهدات عملی آشکار می‌شود. اعتقادات مذهبی از طریق پاسخ به سؤالات عقیدتی مکشوف خواهد شد (طالبان، ۱۳۸۲: ۱۲۲). مناسک دینی، ناظر بر نیازهای اجتماعی ریشه‌دار انسان است و دین واقعیتی اجتماعی است. وقتی شخصی به دین عمل می‌کند، در واقع حس همبستگی و خوداتکالی به گروه و خلاصه حس بودن در جامعه را نشان می‌دهد (فراستخواه، ۱۳۷۷). موضوع دین‌داری بحثی است که از جهت سابقه به دهه ۱۹۶۰ در آمریکا باز می‌گردد و درست با همان دغدغه‌هایی که امروز ما با این سؤال روبرو هستیم، در

آنجا هم متخصصان جامعه‌شناسی، پژوهشگران اجتماعی و گاهی هم مدیران به این موضوع می‌پرداختند. این موضوع مقدمه بحث‌هایی شد که حدود دو دهه در میان صاحب‌نظران علوم اجتماعی و جامعه‌شناسان و تا حدی روان‌شناسان وجود داشت. این مطلب که سنجه‌های دین‌داری چیست؟ آیا می‌توان سنجه‌ای برای دین‌داری ساخت؟ چه سنجه‌ای باید ارائه شود که بر اساس آن بتوانیم در مورد دین‌داری افراد جامعه قضاوت کنیم؟ (سراج‌زاده، ۱۳۸۳). تاکنون تحقیقات مختلفی در این زمینه صورت گرفته که هر یک در ابعاد گوناگون و از زوایای مختلف به این چالش نگاه کرده و از منطری خاص به سنجش میزان اعتقادات دینی افراد یا تعیین جهت‌گیری‌های دینی آنها پرداخته و درصدی بر آمده‌اند عوامل اجتماعی و فردی مؤثر در این تغییرات را شناسایی کنند.

پژوهش حاضر بر آن است تا به بررسی وضعیت رویکرد دینی، شناسایی میزان و نوع اعتقادات دینی و تعیین جهت‌گیری دینی عرفی‌گرایانه یا بنیادگرایانه جوانان دانشگاهی دانشگاه پیام‌نور مرکز ساری بپردازد.

ضرورت و اهمیت مطالعه

نگاه جامعه‌شناسانه به دین متوجه چیستی و ماهیت دین بدون توجه به منشأ اجتماعی آن نیست، بلکه بی آن‌که وارد ساحت چیستی دین و امر دینی شود، به بررسی روابط متقابل بین اعتقادات دینی و سازمان‌ها و نهادهای مذهبی از یک طرف و سازمان‌ها و نهادها و آداب و رسوم اجتماعی از سوی دیگر می‌پردازد (علیزاده، ۱۳۷۵). جامعه‌شناسی دین دو محور اساسی دارد: نخست این‌که چرا باورداشت‌های مذهبی چنین نقش تعیین‌کننده‌ای در فرهنگ و جامعه دارند و دیگر این‌که چرا این باورداشت‌ها و عملکردها یک چنین صورت‌های گوناگونی به خود گرفته‌اند (همیلتون، ۱۳۸۱).

از سوی دیگر، با توجه به این‌که "جوانان" به عنوان یک سازه اجتماعی، فرهنگی و زیستی زمینه‌ساز و پاسخ‌گوی تغییرات اجتماعی به موضوعی جاذب و محوری در گفتمان‌های مختلف در حوزه عمومی و نیز محافل دانشگاهی تبدیل شده‌اند، آن‌چه به روشنی بر گزاره‌های به دست آمده از این گفتمان‌ها تأثیرگذار است، دریافت از مفهوم جوانی و تلقی نسبت به ذهنیت، نگرش و تمایلات رفتاری این گروه است که تأثیر خود را علاوه بر نظریه‌پردازی‌های اجتماعی، بر سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اجتماعی بر این گروه بر جای گذاشته است. از سوی دیگر، شتاب و تنوع تغییراتی که جامعه در حال گذار ایران تجربه می‌کند و تحولات ساختاری و نهادی ملازم آن ابعاد پیچیده‌تر و مهم‌تری به مسائل جوانان بخشیده است، به گونه‌ای که به جرأت می‌توان گفت ماهیت مسائل و شرایطی که جوانان خود را در آن می‌یابند و رشد می‌دهند، نسبت به آنچه نسل‌های گذشته آنها تجربه کرده تفاوت‌های محتوایی کرده است؛ تحولاتی که ضرورت بازاندیشی در جایگاه جوانان و جوانی در جامعه ایران را پراهمیت

می‌سازد(ذکائی، ۱۳۸۶: ۱۱). جوانی مهمترین بخش زندگی آدمی است و در این دوران مهمترین مسئله برای جوانان، نیازهای روحی آنها است. باز، مهمترین مسئله در این حوزه نحوه تأمین و اقناع مطلوب این قبیل نیازهاست. در این مرحله سه گونه احساس در رابطه با دین پیش می‌آید:

۱- رشد، گسترش و تقویت حس مذهبی و علاقه‌مندی به دین؛

۲- پیدایش تردید در آموخته‌های پیشین؛

۳- پیدایش سؤالات متعدد و برخاسته از آن تردیدها.

نکته درخور توجه در این زمینه آن است که جوانان گاه از طرح همه سؤالات خویش پرهیز دارند و هم‌چنین به دلیل رشد عقلانیت و قوه استدلال‌شان به هر پاسخی راضی نمی‌شوند. آنها با دست‌یافتن به رشد فکری قدرت تفکر در مسائل و موضوعات اساسی زندگی خود را پیدا کرده و برای رسیدن به یک نظام فکری و عقیدتی که بتواند پاسخ‌گوی نیازهای فکری و عاطفی آنها باشد، تلاش می‌کنند.

آیا به راستی نگرانی‌ها و دل‌مشغولی‌هایی که درباره دین‌داری نسل جدید و جوانان مطرح می‌شود، جدی است؟ آیا به طور کلی جوانان تعلقات دینی دارند یا خیر؟ اگر دارند، به چه صورتی و اگر در مواردی این تعلقات وجود ندارد، در چه زمینه‌هایی است؟ (سراج‌زاده، ۱۳۸۳). از آنجا که دانشجویان، گردانندگان فردای جامعه هستند، مطالعه روحیات و نگرش‌های آنان در عرصه‌های مختلف، خصوصاً به لحاظ دین‌داری و جهت‌گیری دینی، می‌تواند دورنمایی از وضعیت آتی جامعه و نگرش مدیران، کارشناسان و گردانندگان فردای جامعه ایران ترسیم کند. هم‌چنین، تفکرات و نگرش‌های این گروه از جوانان نمایانگر میزان موفقیت، اثرگذاری و جهت‌گیری درونی نهادهای مدعی دین‌سازی جامعه است. بنابراین، طراحی هر گونه نظام اجتماعی و آموزشی با هدف تربیت دینی موفق و مبتنی بر واقعیت، نیازمند شناخت دقیق وضعیت دین‌داری و دین‌گرایی و جهت‌گیری‌های آنها در بین جوانان دانشگاهی است (مرجایی، ۱۳۷۳).

اهداف و سؤالات تحقیق

در تحقیق حاضر، دین‌داری جوانان دانشگاهی از دو بعد اساسی سنجیده و اندازه‌گیری شده است. بعد اول، اعتقاد و ایمان دینی است که در این بعد، ایمان و عمل به شعائر و مناسک دینی مد نظر است. بعد دوم، جهت‌گیری دینی دانشجویان است که به تعامل دین با سیاست، عقلانیت، سازمان دین و سایر ادیان (پلورالیسم دینی) و دین و روحانیت توجه دارد.

بر این اساس پرسش‌های اساسی تحقیق به شرح زیر هستند:

۱- وضعیت اعتقادات دینی در بین جوانان دانشگاهی چگونه است؟

۲- جهت‌گیری دینی عرفی‌گرا و بنیادگرا در بین جوانان دانشگاهی چگونه است؟

- ۳- آیا بین ابعاد دین‌داری و جهت‌گیری دینی دانشجویان رابطه معنی‌داری وجود دارد؟
- ۴- آیا بین اعتقادات دینی دانشجویان و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معنی‌داری وجود دارد؟
- ۵- آیا بین مناسک مذهبی دانشجویان و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معنی‌داری وجود دارد؟
- ۶- آیا بین بعد تجربی و عاطفی دینی دانشجویان و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معنی‌داری وجود دارد؟
- ۷- آیا بین بعد پیامدی دین‌داری دانشجویان و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معنی‌داری وجود دارد؟
- ۸- آیا بین ابعاد چهارگانه دین‌داری و متغیرهایی نظیر جنسیت پاسخ‌گویان، وضعیت تأهل یا رشته تحصیلی آنها رابطه معنی‌داری وجود دارد؟

پیشینه تحقیق

بررسی وضعیت دین‌داری در ایران با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته عنوان پژوهشی است که فرجی و کاظمی برای ترسیم روند تغییرات دین‌داری مردم ایران طی سه دهه گذشته انجام داده‌اند. برای دستیابی به این مهم بر داده‌های پیمایش‌هایی که طی سه دهه گذشته در ایران انجام شده، تکیه شده است. این پژوهش تغییرات و نوسانات را در وضعیت دین‌داری مردم که اغلب به تفکیک بزرگسالان، جوانان، مردان و زنان آمده است، به تصویر کشیده و نشان داده این تغییرات در ابعاد مختلف دین‌داری و در میان اقشار مختلف جامعه و در زمان‌های مختلف متفاوت بوده است؛ به گونه‌ای که نمی‌توان به‌طور کلی از تغییرات وضعیت دین‌داری سخن گفت، بلکه باید به تفکیک گروه‌های مختلف اجتماعی و ابعاد متفاوت دین‌داری وضعیت دین‌داری را تشریح کرد. رفتارهای فردی دینی روندی با ثبات یا نسبتاً صعودی داشته‌اند و این افزایش در اقشار مختلف اجتماعی کمی متفاوت است. اما برخی مناسک جمعی روندی نزولی داشته و وضعیت زنان در این بُعد متفاوت با سایر ابعاد است. وضعیت اعتقادات و تجربه‌های دینی نیز اساساً در سطح بسیار بالایی قرار دارد (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸).

بررسی وضعیت دین‌داری در بین دانشجویان پژوهش دیگری است که شجاعی‌زند، شریعتی و حبیب‌زاده انجام داده‌اند. مطابق نتایج به دست آمده، میزان پایبندی دانشجویان به ابعاد مختلف دین‌داری از پراکندگی قابل توجهی برخوردار بوده است؛ به طوری که پاسخ‌گویان در ابعاد اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی، بیشترین نمره و در عبادت جمعی، عبادت فردی و دانش دینی کمترین نمره را اخذ کردند. هم‌چنین، دین‌داری دانشجویان با ترکیب همه ابعاد و متغیرها بیشتر به سمت متوسط میل می‌کند (شجاعی‌زند و دیگران، ۱۳۸۵).

مرجایی در سال ۱۳۷۳ پژوهشی را با عنوان "بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری سکولاریستی و بنیادگرایی در بین جوانان دانشگاهی" انجام داده است. طبق نتایج مطالعه، دانشجویان مورد مطالعه از نظر رعایت شعایر و مناسک دینی که بر جنبه فردی دین‌داری دلالت دارد، اعتقادات دینی بالایی داشته‌اند، ولی از نظر جهت‌گیری دینی، نظر آنها از این میزان انسجام برخوردار نیست (مرجایی، ۱۳۷۳). آهنگوب‌نژاد پژوهشی را با عنوان مطالعه میزان پایبندی دینی جوانان شهر اهواز در میان ۸۱۴ نفر از جوانان ۲۹-۱۸ سال شهر اهواز انجام داده است. نتایج نشان داد دین‌داری جوانان شهر اهواز در ابعاد اعتقادی و عاطفی قوی و در ابعاد پیامدی و مناسکی نزدیک به متوسط قرار دارند. نمره کل دین‌داری جوانان نیز در حد بالاتر از متوسط و نزدیک به زیاد به دست آمد. هم‌چنین، از نظر جنسیت در همه ابعاد دین‌داری، میانگین نمره جوانان دختر بالاتر از جوانان پسر بوده است (آهنگوب‌نژاد، ۱۳۸۸).

تحقیق دیگری در سال ۱۳۸۰ توسط سراج‌زاده و جواهری با عنوان "بررسی نگرش‌ها و گرایش‌های دینی جوانان" در ۲۰ دانشگاه کشور انجام شده است. یافته‌ها حاکی از این بوده که دو بعد عقاید دینی و عواطف و احساسات دینی در اکثر افراد جامعه وجود دارد و به این ترتیب با توجه به میزان تعلق و دلبستگی افراد به دو بعد اعتقادی و تجربی نمی‌توان نتیجه گرفت که گرایش دینی افراد کم شده است. اما در مورد مناسک فردی، آماری که وجود دارد نشان‌دهنده التزام و تقید بالایی است. در مقایسه با بعد اعتقاد و عواطف و احساسات که ۸۰ تا ۹۰ درصد در آن مشارکت دارند، در بعد پیامدی به درصد‌های پایین‌تری می‌رسیم. نتیجه نهایی این‌که اگر ما سکولارشدن را به معنی سست‌شدن دین بدانیم و آن را به اعتقادات و عواطف دینی هم تسری بدهیم، یافته‌ها نشان می‌دهد که جامعه ایران اصلاً سکولار نیست و در جهت سکولارشدن هم به معنی حذف باورها و اعتقادات دینی پیش نمی‌رود. اما اگر بحث را به خصوصی‌تر شدن دین بازگردانیم، احتمالاً یافته‌های موجود نشان می‌دهد که گرایش جامعه به این سمت است، یعنی همین کاهش تقید به عبادات جمعی را می‌توان نشانه‌هایی دانست از سکولارشدن جامعه (سراج‌زاده و جواهری، ۱۳۸۲).

چارچوب نظری

در دیدگاه جامعه‌شناختی، دین موضوعی است مربوط به نهادهای اجتماعی و شعایر و آیین‌ها. به نظر بسیاری از جامعه‌شناسان، دین در حیات بشری در خلأ فردی و در انزوای کامل از محیط اجتماعی و نفی ارتباط با دیگران پدید نیامده است (اسکات و هال، ۱۳۸۲). در سنت جامعه‌شناسی، درباره دین عمدتاً دو سؤال مطرح است: یکی این‌که چرا چنین باورداشت‌ها و عملکردهایی باید وجود داشته باشد؟ ریشه آن کجاست؟ و چرا نقشی تعیین‌کننده در فرهنگ و جامعه دارد؟ سؤال دوم این است که چرا این باورداشت‌ها و عملکردها چنین صورت‌های گوناگونی به خود گرفته‌اند؟ درباره نقش اجتماعی

دین، دو رویکرد عمده قابل تشخیص است: یک رویکرد که ریشه در نظریه عرفی‌شدن^۱ دارد و از آبخور عقلانی‌شدن^۲ سیراب می‌شود، معتقد است که دین و اعتقادات دینی مربوط به دوران کودکی بشر و جوامع سنتی است. رویکرد دوم، ضمن این‌که روند عقلانی‌شدن جوامع را نفی نمی‌کند، بر اهمیت نقش دین در جامعه تأکید می‌کند و هم‌چنین بر عدم امکان دستیابی به جایگزین مناسب برای پرکردن خلأ ناشی از عدم دین در جوامع مدرن اذعان می‌نماید (همیلتون، ۱۳۸۱). رویکردهای جامعه‌شناختی نسبت به دین هنوز شدیداً تحت تأثیر اندیشه‌های سه نظریه‌پرداز کلاسیک جامعه‌شناسی، یعنی مارکس، دورکیم و وبر است. مارکس توجه اهل نظر را به شباهت‌های فرهنگی و کارکرد بین دین، قانون، سیاست و ایدئولوژی، که همه جنبه‌های روبنایی جامعه بشری هستند، جلب کرده است. او معتقد بود که روبناها نهایتاً بر اثر روابط تولیدی که به شکل نهایی در کار است، تعیین می‌شود. در نظر مارکس، دین از اهمیت ثانوی برخوردار است، زیرا ایدئولوژی روبناست و در مکتب مارکسیسم، عامل تحرک همه چیز وضعیت اقتصادی است. از نظر مارکس، دین، فلسفه، حقوق، اخلاق، علم سیاست و علم اقتصاد ایدئولوژی هستند. سرلوحه همه آنها هم دین است (آرون، ۱۳۸۲).

یکی از نظریات مهم در عرصه جامعه‌شناسی دین، رویکرد کارکردگرایانه است. امروزه تاریخ‌نگاران اجتماعی، امیل دورکیم را بنیانگذار کارکردگرایی عصر جدید معرفی می‌کنند. دورکیم پس از نفی قاطعانه توهم‌انگاری این پرسش را طرح می‌کند که اگر دین یک خطا و توهم محض بوده باشد، پس چرا این همه مدت دوام آورده است؟! (همیلتون، ۱۳۸۱). برخلاف مارکس، دورکیم بخش قابل‌ملاحظه‌ای از مطالعات خود را به بررسی دین اختصاص داد. اثر دورکیم به نام "صور ابتدایی حیات دینی" شاید پرنفوذترین مطالعه در جامعه‌شناسی دین باشد. وی دین را برحسب چیزهای مقدس و نامقدس تعریف می‌کند و معتقد است که ادیان فقط یک موضوع اعتقادی نیستند (مانیواس، ۲۰۰۷). همه ادیان متضمن اعمال تشریفاتی و شعایر منظمی هستند که در آن گروهی از مؤمنان گردهم می‌آیند. تشریفات و شعایر از نظر او برای پیوند اعضای گروه ضروری است. نخستین خدمت دورکیم به جامعه‌شناسی دین عبارت بود از تحلیل او از نقشی که دین در تکوین وجدان جمعی یعنی وجدان و آگاهی اخلاقی جمعی جامعه ایفا می‌کند و نگرش او به دین بیش‌تر کارکردگرایانه با کارکرد مثبت است (آبرکرومبی، ۱۳۷۰). دورکیم منشأ اساسی‌ترین مقولات فکری بشر از قبیل زمان و غیره را مقولات مذهبی می‌داند. وی برای دین چند عملکرد قابل بود:

۱- وحدت بخشیدن: دین اجزای جامعه را به یکدیگر متصل می‌کند و آن را به عنصری واحد بدل و سبب‌های اساسی وحدت را فراهم می‌کند تا از طریق آن بر میزان انسجام اجتماعی افزوده شود. به

¹ Secularism

² Rationalization

نظر وی، ریشه‌های تفکر و فرهنگ و حتی سازمان یافتن ذهن انسانی، مستقیماً وابسته به اعمال دینی اوست. از گفته‌های او بر می‌آید که مفاهیم زمان، مکان، عدد، ملیت و قدرت همگی دارای طبقه‌بندی دینی هستند و در جوامع غیردینی اصلاً به وجود نمی‌آیند.

۲- احیا و تقویت قوا: مؤمنی که با خدا راز و نیاز می‌کند، نه تنها انسانی است که به حقایق جدیدی دست می‌یابد، بلکه انسانی است که خود را قدرتمند احساس می‌کند. او در درون خود نیروی بیشتری احساس می‌کند و توانایی بیشتری در غلبه بر سختی‌ها و مشکلات دارد.

۳- عملکرد تسکینی دین: منظور همان آرامشی است که انسان‌ها با توسل به دین در رابطه با اجتماع خود کسب می‌کنند. به نظر دورکیم، عملکرد تسکینی، به ویژه در ایام نومیدی و اغتشاش اجتماعی، دارای اهمیت بسیار زیادی است و به همین خاطر، ما در بین افراد دین‌دار آرامش و اطمینان بیشتر، و در مقابل جرم و جنایت، خودکشی، بزهکاری کمتری را می‌بینیم، چون به هرمیزان که انسان متدین‌تر باشد، پرهیزکارتر می‌شود (جلالی مقدم، ۱۳۷۹: ۷۵-۸۱).

وبر بر اساس نگرش و روش تفهیمی در دین به رفتار معنادار انسان دینی نظر دارد و به دنبال نقش دین در بروز برخی اعمال است. بیشتر توجه وبر به آنچه آن را ادیان جهانی نامیده، متمرکز بود. او مطالعات مفصلی درباره آیین‌های هندو، بودا، تائو و دین یهود انجام داد و در کتاب اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری و دیگر مقالاتش درباره تأثیر مسیحیت بر تاریخ غرب نوشت (تامالین^۱، ۲۰۰۷). وبر با تحلیل ادیان شرقی نتیجه می‌گیرد که آنها موانع غیر قابل عبوری در برابر توسعه سرمایه‌داری صنعتی، آنگونه که در غرب رخ داد، فراهم کردند. برای مثال، آیین هندو چیزی است که وبر آن را دین آن‌جهانی می‌نامد. این بدان معناست که عالی‌ترین ارزش‌های آن بر گریز از رنج‌های دنیای مادی به سوی سطوح عالی‌تری از هستی معنوی تأکید می‌کند (وبر، ۱۳۸۲). عنصر مهم در جامعه‌شناسی دینی وبر، رفتار دینی یا رفتار انسان در برابر قدرت‌های فوق طبیعی است و از آن‌جا که این قدرت‌ها در تجربیات زندگی روزمره به چشم نمی‌آیند، انسان سعی کرده از راه ایجاد نشانه‌های عادی با آن‌ها رابطه برقرار کند تا بتواند آن‌ها را برای خودش مجسم کند و از عمل‌شان سر در آورد. به عقیده وبر، جوامع پیشین در "باغ جادویی" زندگی می‌کردند، حال آنکه جوامع نوین شاهد نوعی افسون‌زدایی همه‌جانبه در جهان بوده‌اند (همیلتون، ۱۳۸۱). ماکس وبر هر مجموعه‌ی مفروضی از پاسخ‌های محکم و منسجم به معماهای هستی بشر مانند تولد، ناخوشی یا مرگ که معنایی برای جهان و زندگی به وجود می‌آورد را دین می‌داند. اسپنسر معتقد است دین وسیله‌ای برای توضیح راز جهان و تبیین پدیده‌های دینی بر اساس حالات روانی، لغزش‌های فکری و تحول زندگی اجتماعی است (دورانت، ۱۳۷۴). طبق نظر اسپنسر، نیاکان پرستی نخستین صورت دین بود و در آن همه دنیا نهفته است. فریزر مانند

¹Tomalin

تایلر باورداشت‌ها و عملکردهای جادویی را نوعی علم و تکنولوژی ابتدائی ولی مبتنی بر استدلال نادرست می‌انگاشت. او چنین می‌اندیشید که اندیشه جادویی مبتنی بر نوعی تداعی معانی است. به نظر فریزر، سه مرحله عمده در تحول ذهنی بشر وجود دارد. (۱) مرحله جادویی؛ (۲) مرحله مذهبی؛ و (۳) مرحله علمی (همیلتون، ۱۳۸۱). دیویس به ارائه کارکردهای مثبت دین پرداخته و دین را چون عامل انسجام‌بخش در جامعه می‌ستاید و اضافه می‌کند که افراد از طریق شرکت در مراسم دینی، وابستگی‌شان را به اهداف گروهی افزایش می‌دهند. یواخیم واخ وظیفه جامعه‌شناسی دین را تحقیق در تأثیرات متقابل دین و جامعه می‌دانست که شامل تأثیر دین بر صور و خصوصیات سازمان اجتماعی و تأثیر جامعه بر روابط اجتماعی درون یک دین است. واخ شکل‌های بیان دینی را این‌گونه معرفی می‌کند: اولاً، بیان نظری که اصول اعتقادی آن است. ثانیاً بیان عملی که با شعائر و آداب هر دین تحقق می‌پذیرد. ثالثاً، بیان اجتماعی که در پیوند مومنان با یکدیگر و دین جمعی و گروهی جلوه‌گر می‌شود. واخ به چند نوع انسان دینی قائل است که مهم‌ترین آنها انسان دینی اصیل یا بنیان‌گذار است. او صفت مشخصه انسان دینی را نه در کیفیت یا کنش درونی شخصیت، بلکه در اثر تاریخی و جامعه‌شناختی شخصیت او یا در کاریزمای رسمی او می‌دانست (جلالی‌مقدم، ۱۳۷۹). رابرتسون اسمیت مذهب را حافظ مقررات، نوامیس و نظم اخلاقی جامعه می‌داند. به ادعای رابرتسون، دین دو کارکرد عمده دارد. یکی تنظیم‌کننده و دیگری برانگیزاننده؛ تنظیم‌کننده رفتار فردی برای خیر همگان، یا به سخن دیگر، برای گروه و برانگیزاننده احساس مشترک جهت وحدت اجتماعی که از طریق مناسک مذهبی انجام می‌شود (همیلتون، ۱۷۰:۱۳۸۱). نیکولاس لومان بر این نظر است که دین یک موضوع عمده (محوری) در نظر جامعه است و کارکردی محوری و بسیار دقیق برای جامعه انجام می‌دهد. همین امر موجب می‌شود تا لومان عرفی‌شدن دین از درون را مورد انتقاد قرار دهد (ریتزر، ۳۵۶:۱۳۷۸). از نظر رابرتسون، فرهنگ دینی به مجموعه‌ای از اعتقادات و نمادها اطلاق می‌شود که به تمایز میان امر تجربی و امر فرا تجربی یا واقعیت متعالی مرتبط است. گوردون آلپورت شیوه‌های استفاده از دین به وسیله مردم را توصیف کرده است. رویکرد درونی به دین نشان‌دهنده علاقه‌مندی به خود مذهب است. رویکرد بیرونی به دین موضوعی است که در آن رفتار مذهبی وسیله‌ای است برای دستیابی به نتایج دیگر. آلفرد آدلر معتقد است باورهای ما درباره خداوند شاخص‌های مهمی هستند از این که جهان را چگونه می‌بینیم. نگاه ما به خدا مهم است، چون اهداف و جهت‌گیری ما را در تعاملات اجتماعی شکل می‌دهد. دومین جهت اهمیت داشتن دین آن است که دین نفوذ گسترده‌ای در محیط اجتماعی ما دارد و به‌خودی خود یک جریان اجتماعی نیرومند مهم است (جلالی‌مقدم، ۱۳۷۹).

اما اکنون پرسش این است که ملاک دین‌داری چیست؟ اولین بحث در ملاک دین‌داری این است که بدانیم آیا باید از خود فرد پرسید که دین‌دار است یا این که ما باید بدانیم که دین‌دار هست یا نه؟

برخی امور را باید از خود شخص پرسید و برخی دیگر را از کسانی که ناظر به امورند باید پرسید؛ برخی امور نیز جمع میان آن دو است. مطلب دوم این است که باور به دین چگونه سنجیده می‌شود. وقتی کسی می‌گوید من به خدا باور دارم با کسی که به خدا باور ندارد، تفاوت‌شان در کجاست. باور یک امر درونی است. به تعبیر دیگر، آیا باور آثار و نتایج بیرونی هم لزومی دارد. کسانی گفته‌اند حضور در مراسم دینی را می‌توان علامت دین‌داری دانست. برخی نیز عبادات و پرداخت وجوهات شرعی را ملاک تشخیص دین‌داری از دین دانسته‌اند. ابعاد و شاخص‌های دین‌داری از اوایل دهه ۱۹۶۰ که گرهارد لنسکی نخستین مدل دین‌داری را پیشنهاد کرد تاکنون، تحولات بسیاری را به خود دیده است؛ اما همگی در دو خصوصیت مشترک بوده‌اند: ملهم‌بودن از آموزه‌های مسیحی و متأثر‌شدن از فرآیندهای تاریخی - اجتماعی غرب. وجود همین دو ویژگی امکان بهره‌برداری از این مدل‌ها را در بسترهای دینی و اجتماعی مغایر دشوار ساخته است؛ مع‌الوصف مانع از انجام‌دادن برخی تحقیقات در مطالعه دین‌داری با استفاده از سنجه‌های مشهورتر آنان نشده است (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴).

به طور کلی بسیاری از نظریه‌پردازان در این زمینه معتقدند که دین یک پدیده چندبعدی است. اندیشمندان متعددی تلاش کردند ابعاد دین یا بهتر بگوییم دین‌داری را تعریف کنند. از جمله گلاک و استارک که معروف‌ترین تقسیم‌بندی و پذیرفته‌ترین آن را ارائه کرده‌اند، دین‌داری را دارای چهار بعد می‌دانند: اعتقادی، مناسکی، تجربی - عاطفی و پیامدی.

- بُعد اعتقادی: باورهایی را در بر می‌گیرد که انتظار می‌رود پیروان آن دین به آن‌ها اعتقاد داشته باشند.

- بُعد مناسکی: یا اعمال دینی مشخص نظیر عبادات، نماز، شرکت در آیین‌های خاص، روزه‌گرفتن و... که انتظار می‌رود پیروان هر دین آنها را به‌جا آورند.

- بُعد تجربی یا عواطف دینی: در عواطف، تصورات و احساسات مربوط به برقراری رابطه با وجودی هم‌چون خدا که واقعیت غایی یا اقتدار متعالی است، ظاهر می‌شود. برای تعریف عملیاتی این بعد، روشی را مطرح کردند که چهار نوع از جلوه‌های عواطف دینی شامل توجه، شناخت، اعتقاد یا ایمان و ترس را در بر می‌گرفت.

- بُعد پیامدی: این بعد بیانگر بازخورد و انعکاس علایق و نگرش‌های دینی در زندگی روزمره و جلوه‌های عینی آن است (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰).

رویکرد نظری مطالعه

نظریه‌های گوناگون عقل‌گرایانه، عاطفه‌گرایانه و جامعه‌شناختی با وجود کاستی‌هایی در روشن‌ترساختن شناخت از دین نقش داشته‌اند، بینشی جزئی در مورد ماهیت دین به‌دست می‌دهند. جزئی به‌خاطر

این‌که دین پدیده‌ای بسیار پیچیده‌تر از آن چیزی است که هر یک از این رهیافت‌ها تصور می‌کنند. بنابراین، یک نظریه فراگیر دین نیاز به این دارد که بینش‌های همه این رهیافت‌ها را در یک ترکیب فراگیر تلفیق کند تا تأثیر متقابل و پیچیده عوامل عقلی، عاطفی و جامعه‌شناختی را کاملاً بازشناسد (همیلتون، ۱۳۸۱).

رهیافت تلفیقی این پژوهش شامل دو مؤلفه است: مؤلفه اول ابعاد دین‌داری است که مطابق دیدگاه نظری و مدل مفهومی گلاک و استارک که مدلی جامع است می‌توان کلیه ابعاد و معرف‌های دین‌داری را جهت آزمون در واقعیت مورد مطالعه و ارزیابی قرار داد. از این‌رو، طبق این مدل، چنین می‌توان استنباط کرد که ابعاد دین‌داری یعنی اعتقادات دینی، مناسک دینی، تجربیات دینی و آثار دینی به عنوان مؤلفه‌های دین‌داری در حکم متغیرهای اصلی برای ارزیابی وضعیت دین‌داری، مفهوم‌سازی و عملیاتی می‌شوند و تأثیر آنها روی جهت‌گیری دینی مورد سنجش قرار می‌گیرد. مؤلفه دوم، جهت‌گیری دینی است. کنش‌های دین‌داران با جهت‌گیری آنها در عرصه اجتماع شناخته می‌شود. این کنش‌ها با سوگیری‌ها و وجهه‌نظری‌هایی درباره جامعه، سیاست، سازمان دین و... همراه است. در این پژوهش، دین‌گرایی به معنای جهت‌گیری و گرایش‌های دینی افراد است. این جهت‌گیری‌ها در طیفی از دین‌داری مشخص شده‌اند که در یک سوی آن، تأکید بر جدایی دین از سیاست، اعتقاد به کثرت‌گرایی دینی، اعتقاد به عقلانیت، استقلال اخلاق از قلمرو دین، استقلال نهادهای مدنی از دین (خصوصیات عرفی‌گرایانه) قرار دارد و در سوی دیگر، اعتقاد به فرانهادی‌بودن دین، اعتقاد به دین به مثابه منبع قانون‌گذاری این دنیایی، اختلاط دین و سیاست، انحصارگرایی دینی، مقدس‌شمردن معرفت دین (خصوصیات بنیادگرایانه) به چشم می‌خورد. تلفیق دو نظریه دین‌داری و جهت‌گیری دینی به عنوان چارچوب نظری کار انتخاب شده و بر این اساس شاخص‌هایی را تعریف و اندازه‌گیری می‌نماییم. این رویکرد تلفیقی مستخرج از دیدگاه‌های نظری و پژوهش‌هایی است که در بخش مرور بر ادبیات موضوع و طرح چارچوب نظری این پژوهش مورد توجه قرار گرفته‌اند.

تعریف مفاهیم اساسی

- اعتقادات^۱ (باورهای) دینی

بعد اعتقادی در برگیرنده باورهایی است که انتظار می‌رود افراد با توجه به دین خاص خود به آنها اعتقاد داشته باشد. باورها در اینجا به صورت عموم مورد بحث است و شامل پیش‌فرض‌ها، بدیهیات یا آن جمله از معارف انسان می‌شود که انگیزه و بالاخره هدف انسان را بدون این که به شکل واضح آشکار شوند، تشکیل می‌دهند (طالبان، ۱۳۷۷).

^۱ Belifs

- تجربه دینی^۱ (عواطف دینی)

بعد تجربی ناظر بر تجربه‌های معنوی زندگی است که برای اشخاصی که به آن نائل می‌شوند این احساس ایجاد می‌کند که با خداوند یا یک امر متعالی در ارتباط هستند.

- مناسک^۲ (اعمال) دینی

بعد اعمال دینی مشتمل بر دو دسته است؛ نخست، شعائر یا مناسک که عبارت است از آداب و رسوم فرموله شده یا رفتارهای نمونه‌ای در میان معتقدان هر دین یا به‌طور کلی مراسمی که هر دینی از پیروان خود انتظار دارد که آنها را به‌جای آورند. دسته دیگر آن، پرستش و دعا که اعمالی فردی و غیررسمی هستند که فرد آن را فقط به رضایت خاطر و بدون هیچ‌گونه اجباری انجام می‌دهد.

- بعد پیامدی^۳ دین‌داری

بعد پیامدی ناظر بر رفتار روزمره و غیردینی افراد است و بیانگر حضور و وجود اندیشه و حس خداگرایانه در متن زندگی است که در رفتار غیردینی فرد استحکام می‌یابد و به زندگی او رنگ و بوی دینی می‌دهد (همان).

- جهت‌گیری دینی

کنش‌های دین‌داران از طریق جهت‌گیری‌های دینی آنها در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی شناخته می‌شود. این کنش‌ها همواره با سوگیری‌ها و وجهه نظرهایی درباره جامعه، سیاست، سازمان دین و... همراه است. به عبارت دیگر، ما با اشکال متفاوتی از دین‌داری مواجهیم که ناشی از جهت‌گیری‌های مختلفی است که افراد در قبال دین اتخاذ می‌کنند. جهت‌گیری‌هایی که در این پژوهش به آنها توجه شده عبارتند از: جهت‌گیری بنیادگرایانه و عرفی‌گرایانه. جهت‌گیری عرفی‌گرایانه در دین‌داری از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است. در این پژوهش، این جهت‌گیری را در طیفی از دین‌داری همراه با ویژگی‌های خصوصی شدن دین قرار داده‌ایم. این ویژگی‌ها عبارتند از: اعتقاد به جدایی دین از سیاست، اعتقاد به کثرت‌گرایی دینی، استقلال نهادهای مدرن از دین و غیر مقدس‌شمردن بعضی از عناصر دینی. جهت‌گیری بنیادگرایانه در دین‌داری نیز با اعتقاد به فرانهادی بودن دین، اعتقاد به دین به منزله قانون‌گذاری این دنیایی، اختلاط دین و سیاست، انحصارگرایی دینی، مقدس‌شمردن امور دینی و مانند آن مشخص شده است.

- بنیادگرایی^۴

¹ Experience

² Ritual

³ Consequences

⁴ Fundamentalism

بنیادگرایی به معنای سرسختی در مذهب و جهان‌بینی است که هدف آن بازگشت در تفکر و اندیشه بر بنیاد ریشه‌های اولیه دین و ایدئولوژی است. در مجموع، بنیادگرایی یک عقیده ارتجاعی و واپس‌گرا است. در مطالعه تطبیقی ادیان، منظور از بنیادگرایی چندین برداشت متفاوت از تفکر و عمل دینی از طریق تفسیر تحت‌اللفظی متون دینی مانند انجیل و همین‌طور گاه نهضت‌های ضد مدرنیست در ادیان گوناگون است. واژه بنیادگرایی به معنی بازگشت به اصولی است که معرف یا اساس یک دین است. از دید بنیادگرایان دینی، کتاب مقدس کلام موثق و مستقیم خداوند تلقی می‌شود. باورهای بنیادگرایانه بر این دو اصل که خدا اراده خود را دقیقاً برای پیامبرانش بیان کرده و این‌که پیروان نمونه ثبت‌شده قابل‌اعتماد و کاملی از آن وحی را در اختیار دارند، استوار است. بنیادگرایان ادعا می‌کنند که همانند پیروان اولیه دین خود از آن پیروی می‌کنند و در پیروی از دین باید این‌گونه عمل شود (برگر، ۱۳۸۰).

- عرفی‌گرایی

واژه عرفی‌گرایی یا سکولاریسم در فارسی به معنای ناسوتی، دنیوی، عرفی و زمینی ترجمه شده است (وثیق، ۱۳۸۴: ۱۶۴). عرفی‌گرایی به صورت عمومی به مفهوم ممانعت از دخالت دین در امور عمومی جامعه است. این تفکر به صورت کلی ریشه در عصر روشنگری در اروپا دارد. ارزش‌هایی مانند جدایی دین از سیاست (جدایی کلیسا و حکومت) در آمریکا و لائیسیته در فرانسه بر عرفی‌گرایی بنا شده‌است (ماتزکین و فیشر، ۲۰۰۸). فلسفه عرفی‌گرایی بر این پایه بنا شده که زندگی با در نظر گرفتن ارزش‌ها پسندیده است و دنیا را با استفاده از دلیل و منطق بدون استفاده از نیروهای ماورای طبیعی بهتر می‌توان توضیح داد. در حکومت، معنی عرفی‌گرایی یا سکولاریسم عدم دخالت باورهای مذهبی در امر حکومت و برتری دادن به اصول حقوق بشر بر سایر ارزش‌های متصور هر گروه و دسته‌ای است (برگر، ۱۳۸۰). عرفی‌گرایی بر مبنای انکار تأثیرگذاری امور مقدس در زندگی انسانی، همه ارزش‌ها و حقایق را بر محور انسان، عقل انحصاری، ابزاری و حساب‌گر او قرار می‌دهد (کچوئیان، ۱۳۷۴).

فرضیه‌های تحقیق

با توجه به پرسش اساسی تحقیق و انتخاب رویکرد نظری تحقیق و با تکیه بر مدل دین‌داری گلاک و استارک، فرضیه کلی تحقیق به صورت زیر شکل گرفته است:

- بین ابعاد دین‌داری و جهت‌گیری دینی دانشجویان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

در قالب این فرضیه کلی، چند فرضیه خرد به شرح زیر عنوان شده‌اند:

۱- بین جنبه اعتقادی دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

- ۲- بین جنبه مناسکی دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.
- ۳- بین بعد تجربه دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.
- ۴- بین بعد پیامد دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.
- ۵- بین ابعاد چهارگانه دین‌داری و جنسیت پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود دارد.
- ۶- بین ابعاد ابعاد چهارگانه دین‌داری و رشته تحصیلی پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود دارد.
- ۷- بین ابعاد ابعاد چهارگانه دین‌داری و وضعیت تأهل پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود دارد.
- ۸- بین ابعاد چهارگانه دین‌داری با همدیگر رابطه‌ی مستقیم و معناداری وجود دارد.

جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه دانشجویان شاغل به تحصیل در دانشگاه پیام نور مرکز ساری بوده که در سال تحصیلی جاری دانشجویان محسوب شده‌اند. تعداد نمونه لازم بر اساس فرمول کوکران برآورد شد و حجم نمونه معادل ۱۱۹ نفر محاسبه شد. هدف اصلی از نمونه‌گیری به‌دست آوردن نمونه‌ای است که معرف و نماینده مناسبی برای جامعه باشد. در تحقیق حاضر، نمونه جامعه آماری با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده از بین دانشجویان انتخاب شده‌اند. از میان ۱۱۹ دانشجویی که جامعه آماری این تحقیق را تشکیل داده‌اند، ۶۱ نفر مرد و ۵۸ نفر زن بوده‌اند. ۴۳ درصد پاسخ‌گویان در رشته‌های علوم انسانی و ۳۲ درصد آنها در رشته‌های علوم پایه و ۲۵ درصد در رشته‌های فنی مهندسی مشغول به تحصیل بوده‌اند. این تحقیق به صورت مطالعه پیمایشی انجام گرفته و داده‌های مورد نیاز از طریق پرسشنامه گردآوری شده‌اند. پرسشنامه این تحقیق جهت ارزیابی اعتبار و همسازی درونی گویه‌ها پیش‌آزمون شد و با دست‌یابی به آلفای کرونباخ ۸۲/۳۴ مورد تأیید قرار گرفت. جهت تجزیه و تحلیل اطلاعات از نرم‌افزار Spss و آمارهای توصیفی و استنباطی استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

توصیف گویه‌ها و مقیاس دین‌داری دانشجویان

جهت سنجش اعتقادات دینی دانشجویان، پرسش‌هایی با محتوای اعتقاد به نظارت خدا بر انسان، اعتقاد به بهشت و دوزخ، میزان تحمل سختی برای دین مطرح شده‌اند. یافته‌های متغیر مناسک دینی دانشجویان حاکی از آن است که ۴۰/۳ درصد از دانشجویان هر روز نماز می‌خوانند. ضمن آن‌که ۳۰/۳

درصد آنها بیشتر اوقات نماز می‌خوانند. ۲۰/۲ درصد از پاسخ‌گویان گاهی اوقات نماز می‌خوانند، این در حالی است که حدود ۹/۲ درصد از دانشجویان هیچ‌وقت نماز نمی‌خوانند. در مورد انجام فریضه روزه، ۴۳/۷ درصد از دانشجویان مرتباً روزه می‌گیرند، ۳۱/۱ درصد از آنها بیشتر اوقات روزه می‌گیرند، حدود ۱۵/۱ درصد از دانشجویان اظهار کرده‌اند که گاهی اوقات روزه می‌گیرند و تنها ۱۰ درصد از آنها هیچ‌وقت روزه نمی‌گیرند. در مورد شرکت در نماز جمعه، حدود ۲/۵ درصد از دانشجویان مرتباً و به همین تعداد بیشتر اوقات در این مراسم حضور می‌یابند. بیش از یک سوم (۳۵/۳ درصد) از دانشجویان گاهی در نماز جمعه شرکت می‌کنند و بیش از نیمی (۵۹/۷ درصد) از آنها اظهار داشته‌اند که هیچ‌وقت در نماز جمعه شرکت نمی‌کنند. در مورد میزان شرکت در مراسم مذهبی (محرم، رمضان و ...) ۷/۶ درصد از دانشجویان مرتباً و حدود یک‌چهارم (۲۴/۴ درصد) بیشتر اوقات در مراسم مذهبی شرکت می‌کنند. بیش از نیمی (۵۳/۸ درصد) از پاسخ‌دهندگان اذعان داشته‌اند گاهی در این‌گونه مراسمات حضور می‌یابند و حدود ۱۴/۳ درصد از آنها در این زمینه گزینه هیچ‌وقت را انتخاب کرده‌اند. جهت سنجش تجربه دینی دانشجویان پرسش‌هایی با محوریت نقش خداوند در زندگی شخصی، افتخار به دین و تأثیر حضور در اماکن مذهبی در افزایش میزان اعتقادات مطرح شده‌اند. در سنجش متغیر پیامد دینی دانشجویان نیز نظر آنها درباره ارتباط تماشای ماهواره و کاهش اعتقادات دینی، حجاب، نقش دین در تنظیم روابط اجتماعی و حد پایبندی به دین پرسیده شده است.

با ادغام پانزده گویه مطرح‌شده میزان اعتقادات دینی دانشجویان اندازه‌گیری شد. در این تحقیق، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۱۵ و ۷۱ است. بین این دو حد، ارزش‌های (۱۵-۲۶)، (۲۷-۳۷)، (۳۸-۴۸)، (۴۹-۶۰) و (۶۱-۷۱) به ترتیب بیانگر اعتقادات دینی خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد است. داده‌های جدول نشان می‌دهد که گرچه اعتقادات دینی در نزد دانشجویان جایگاه بسیار بالایی ندارد، اما میانگین این‌گونه اعتقادات از سطح "متوسط" بالاتر است. به عبارت دیگر، اعتقاد دینی ۱۲/۶٪ از پاسخ‌گویان کم، ۴۰/۳٪ متوسط، ۴۰/۳٪ زیاد و ۶/۸٪ خیلی زیاد ارزیابی شده است. با توجه به میانگین کل مقیاس مشاهده‌شده (۴۸/۱۶) می‌توان گفت که اعتقاد دینی ۸۷/۴٪ دانشجویان در سطح متوسط و بالاتر و ۱۲/۶٪ آنها در سطح کم بوده است.

جدول ۱: توزیع دیدگاه‌های دانشجویان در قالب مقیاس "اعتقاد دینی"

گزینه‌ها	فراوانی	درصد
اعتقاد خیلی کم	۰	۰
اعتقاد کم	۱۵	۱۲/۶
اعتقاد متوسط	۴۸	۴۰/۳
اعتقاد زیاد	۴۸	۴۰/۳
اعتقاد خیلی زیاد	۱۵	۶/۸
جمع کل	۱۱۹	۱۰۰

توصیف گویه‌ها و مقیاس جهت‌گیری دینی دانشجویان

توصیف گویه‌ها و مقیاس متغیر "دین و دنیا"

برای سنجش دیدگاه دانشجویان درباره ارتباط دین و دنیا پرسش‌هایی درباره جدایی دین و دنیا، دنیوی یا اخروی بودن تعالیم دینی، ظرفیت دین اسلام برای اداره جامعه و رابطه میان اعمال انسان، دین و آخرت او مطرح شده‌اند.

مقیاس دین و دنیا با ادغام چهار گویه فوق‌نگرش پاسخ‌گویان را در مورد رابطه دین و دنیا اندازه‌گیری کرد. در این مقیاس، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۴ و ۲۰ است. بین این دو حد، ارزش‌های (۷-۴)، (۱۱-۸)، (۱۴-۱۲)، (۱۷-۱۵) و (۲۰-۱۸) به ترتیب بیانگر کاملاً مخالف (۰/۸)، مخالف (۱۰/۱)، بی‌نظر (۱۹/۳)، موافق (۲۲/۷) و کاملاً موافق (۴۷/۱) است. بررسی داده‌های آماری نشان می‌دهد که ۶۹/۸٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه داشته و به حضور کامل دین در امور دنیوی معتقدند، در حالی که ۱۰/۹٪ آنها در این زمینه دیدگاهی عرفی‌گرایانه دارند و دین را صرفاً برای سعادت آخرت می‌دانند. میانگین کل مقیاس به‌دست آمده (۱۶/۲۴) نشانگر موافقت نسبتاً بالای دانشجویان با حضور دین در دنیا است.

جدول ۲: توزیع دیدگاه‌های دانشجویان در قالب مقیاس

"جهت‌گیری در عرصه دین و دنیا"

گزینه‌ها	فراوانی	درصد
کاملاً عرفی‌گرایانه	۱	۰/۸
عرفی‌گرایانه	۱۲	۱۰/۱
تا حدودی یا بینابین	۲۳	۱۹/۳
بنیادگرایانه	۲۷	۲۲/۷
کاملاً بنیادگرایانه	۵۶	۴۷/۱
جمع کل	۱۱۹	۱۰۰

توصیف گویه‌ها و مقیاس متغیر "دین و روحانیت"

مقیاس دین و روحانیت با ادغام چهار پرسش طرح‌شده در این بخش نگرش پاسخ‌گویان را در مورد رابطه دین و روحانیت اندازه‌گیری کرده است. در این مقیاس، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۴ و ۲۰ است. بین این دو حد، ارزش‌های (۷-۴)، (۱۱-۸)، (۱۴-۱۲)، (۱۷-۱۵) و (۲۰-۱۸) به ترتیب بیانگر کاملاً مخالف (۳۶/۱)، مخالف (۳۲/۸)، بی‌نظر (۲۱/۸)، موافق (۹/۲) و کاملاً موافق (۰) است. بررسی داده‌ها نشان می‌دهد که ۹/۲٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه نسبت به جایگاه و منزلت علما داشته‌اند، در حالی که ۶۸/۹٪ آنها برای روحانیون جایگاهی برابر با سایر دانشمندان و

علمای علوم دیگر قائل شده و در این زمینه دیدگاهی عرفی‌گرایانه دارند. میانگین کل مقیاس به‌دست آمده (۹/۳۴) نشانگر دیدگاه نسبتاً عرفی‌گرایانه دانشجویان درباره رابطه دین و علمای دینی است.

جدول ۳: توزیع دیدگاه‌های دانشجویان در قالب مقیاس

"جهت‌گیری در عرصه دین و روحانیت"

گزینه‌ها	فراوانی	درصد
کاملاً عرفی‌گرایانه	۴۳	۳۶/۱
عرفی‌گرایانه	۳۹	۳۲/۸
تا حدودی یا بینابین	۲۶	۲۱/۸
بنیادگرایانه	۱۱	۹/۲
کاملاً بنیادگرایانه	۰	۰
جمع کل	۱۱۹	۱۰۰

توصیف گویه‌ها و مقیاس متغیر "دین و تکثرگرایی دینی"

پرسش‌های این بخش سعی داشتند دیدگاه دانشجویان را درباره اعتقاد به برتری دین اسلام نسبت به سایر ادیان، اعتقاد به اشتراک حقیقت در میان تمام ادیان و برابری مذاهب شیعه و سنی جویا شوند. مقیاس دین و تکثرگرایی دینی با ادغام این سه پرسش نگرش پاسخ‌گویان را در مورد تکثرگرایی و انحصارگرایی دینی اندازه‌گیری کرده است. در این مقیاس، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۳ و ۱۵ است. بین این دو حد، ارزش‌های (۳-۵)، (۶-۷)، (۸-۱۰)، (۱۱-۱۲) و (۱۳-۱۵) به ترتیب بیانگر کاملاً مخالف (۲۱/۸)، مخالف (۱۸/۵)، بی‌نظر (۳۱/۱)، موافق (۱۶) و کاملاً موافق (۱۲/۶) است. با نگاهی به جدول و توجه به میانگین کل مقیاس به‌دست آمده (۸/۴۷)، می‌توان دریافت که تنها ۲۸/۶٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه داشته و به انحصارگرایی دینی معتقدند، در حالی که ۴۰/۳٪ آنها به تکثرگرایی دینی که از مؤلفه‌های عرفی‌گرایی است اعتقاد دارند و بقیه نیز دیدگاهی بینابین داشته‌اند.

جدول ۴: توزیع دیدگاه‌های دانشجویان در قالب مقیاس

"جهت‌گیری در عرصه دین و تکثرگرایی دینی"

گزینه‌ها	فراوانی	درصد
کاملاً عرفی‌گرایانه	۲۶	۲۱/۸
عرفی‌گرایانه	۲۲	۱۸/۵
تا حدودی یا بینابین	۳۷	۳۱/۱
بنیادگرایانه	۱۹	۱۶
کاملاً بنیادگرایانه	۱۵	۱۲/۶
جمع کل	۱۱۹	۱۰۰

توصیف گویه‌ها و مقیاس متغیر "دین و سیاست"

در پرسش‌های این بخش از دانشجویان خواسته شد دیدگاه خود را درباره فردی بودن یا نبودن دین‌داری، تسلط یا عدم تسلط دین بر دیگر نهادهای اساسی جامعه و جدایی یا تلفیق دین و سیاست ابراز کنند. مقیاس دین و سیاست نیز با ادغام این چهار گویه نگرش آنها را در مورد رابطه دین و سیاست اندازه‌گیری کرد. در این مقیاس، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۴ و ۲۰ است که بیانگر مخالفت کامل یا موافقت کامل با دخالت دین در سیاست است. بین این دو حد، ارزش‌های (۷-۴)، (۱۱-۸)، (۱۴-۱۲)، (۱۷-۱۵) و (۲۰-۱۸) به ترتیب بیانگر کاملاً مخالف (۳۳/۶)، مخالف (۲۱/۸)، بی‌نظر (۱۲/۶)، موافق (۱۹/۳) و کاملاً موافق (۱۲/۶) است. بررسی داده‌های آماری جدول نشان می‌دهد که ۳۱/۹٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه داشته و به حضور کامل دین در سیاست معتقدند، در حالی که ۵۵/۴٪ آنها در این زمینه دیدگاهی عرفی‌گرایانه دارند و مخالف دخالت دین در عرصه سیاست می‌باشند. میانگین کل مقیاس به دست آمده (۱۱/۰۵) نشانگر مخالفت نسبی دانشجویان با حضور دین در سیاست است.

جدول ۵: توزیع دیدگاه‌های دانشجویان در قالب مقیاس

"جهت‌گیری در عرصه دین و سیاست"

گزینه‌ها	فراوانی	درصد
کاملاً عرفی‌گرایانه	۴۰	۳۳/۶
عرفی‌گرایانه	۲۶	۲۱/۸
تا حدودی یا بینابین	۱۵	۱۲/۶
بنیادگرایانه	۲۳	۱۹/۳
کاملاً بنیادگرایانه	۱۵	۱۲/۶
جمع کل	۱۱۹	۱۰۰

آزمون فرضیه‌های تحقیق

آزمون فرضیه ۱: بین جنبه اعتقادات دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

در این تحقیق، اعتقادات دینی دانشجویان متغیر مستقل و جهت‌گیری دینی آنان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است. برای بررسی این فرضیه، از آزمون تحلیل واریانس یک‌طرفه استفاده کرده‌ایم.

با توجه به سطح معناداری آزمون که برابر $p=0/000$ است، می‌توان نتیجه گرفت بین جنبه اعتقادات دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد. بنابراین، نخستین فرضیه تحقیق تأیید می‌شود.

جدول ۶: آزمون تحلیل واریانس یک‌طرفه بُعد اعتقادی دین‌داری و جهت‌گیری دینی

معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد اعتقادی
۰/۰۰۰	۱۱/۸۶۹	۵۸/۱۱۲ ۴/۸۹۶	۴	۲۳۲/۴۴۹	بین‌گروهی
			۱۱۴	۵۵۸/۱۳۹	درون‌گروهی
			۱۱۸	۷۹۰/۵۵۸	کل

مقیاس اعتقادات دینی با ادغام چهار گویه نگرش پاسخ‌گویان را در مورد اعتقادات دینی اندازه‌گیری کرد. در این مقیاس، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۴ و ۲۰ است. داده‌های جدول نشان می‌دهد که میانگین نمره اعتقادات دینی برای جوانان دانشگاهی در این تحقیق ۱۴/۹۴ است که در حد بالاتر از متوسط ارزیابی شده است.

جدول ۷: اعتقادات دینی جوانان دانشگاهی

تعداد کل	میانگین	انحراف معیار	
۱۱۹	۱۴/۹۴	۲/۵۸	اعتقادات دینی جوانان دانشگاهی

آزمون فرضیه ۲: بین جنبه مناسکی دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.
با توجه به سطح معناداری آزمون ($p=۰/۰۰۰$) می‌توان نتیجه گرفت که فرضیه دوم تحقیق تأیید می‌شود؛ یعنی بین جنبه مناسکی دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

جدول ۸: آزمون تحلیل واریانس یک‌طرفه بُعد مناسکی دین‌داری و جهت‌گیری دینی

معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد اعتقادی
۰/۰۰۰	۲۶/۱۴۶	۹۷/۲۰۴ ۳/۷۱۸	۴	۳۸۸/۸۱۶	بین‌گروهی
			۱۱۴	۴۲۳/۸۲۲	درون‌گروهی
			۱۱۸	۸۱۲/۶۳۹	کل

مقیاس مناسک دینی با ادغام چهار گویه نگرش پاسخ‌گویان را در مورد مناسک دینی اندازه‌گیری کرده است. در این مقیاس، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۴ و ۲۰ است. داده‌ها نشان می‌دهد که میانگین نمره مناسک دینی برای جوانان دانشگاهی در این تحقیق ۹/۸۳ است که در حد ضعیف ارزیابی شده است.

جدول ۹: مناسک دینی جوانان دانشگاهی

تعداد کل	میانگین	انحراف معیار	
۱۱۹	۹/۸۳	۲/۶۲	مناسک دینی جوانان دانشگاهی

آزمون فرضیه ۳: بین بعد تجربه دینی جوانان دانشگاهی و جهت گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

با نگاهی به سطح معناداری آزمون می توان دریافت که فرضیه سوم این تحقیق نیز تأیید می شود؛ یعنی بین جنبه تجربه دینی جوانان دانشگاهی و جهت گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

جدول ۱۰: آزمون تحلیل واریانس یک طرفه بُعد تجربه دینی و جهت گیری دینی

معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد تجربه
۰/۰۰۰	۸/۳۴۵	۴۳/۴۳۶ ۵/۲۰۵	۴	۱۷۳/۷۴۵	بین گروهی
			۱۱۴	۵۹۳/۳۶۴	درون گروهی
			۱۱۸	۷۶۷/۱۰۹	کل

مقیاس تجربه دینی با ادغام سه گویه نگرش پاسخ گویان را در مورد تجربه دینی اندازه گیری کرده است. در این مقیاس، پایین ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۳ و ۱۵ است. میانگین نمره تجربه دینی برای جوانان دانشگاهی در این تحقیق برابر ۱۲/۳ است که در حد بالایی قرار دارد.

جدول ۱۱: تجربه دینی جوانان دانشگاهی

تعداد کل	میانگین	انحراف معیار	
۱۱۹	۱۲/۳	۲/۵۵	تجربه دینی جوانان دانشگاهی

آزمون فرضیه ۴: بین بعد پیامد دینی جوانان دانشگاهی و جهت گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

با توجه به سطح معناداری این آزمون می توان دریافت که، بین جنبه پیامد دینی جوانان دانشگاهی و جهت گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

جدول ۱۲: آزمون تحلیل واریانس یک‌طرفه بُعد پیامدی و جهت‌گیری دینی

معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد پیامدی
۰/۰۰۰	۱۴/۶۳۱	۱۶۰/۹۶۲ ۱۱/۰۰۱	۴	۶۴۳/۸۴۷	بین‌گروهی
			۱۱۴	۱۲۵۴/۱۳۶	درون‌گروهی
			۱۱۸	۱۸۹۷/۹۸۳	کل

مقیاس پیامد دینی با ادغام چهار گویه نگرش پاسخ‌گویان را در مورد بعد پیامد دینی اندازه‌گیری کرده است. در این مقیاس، پایین‌ترین و بالاترین ارزش به ترتیب ۴ و ۲۰ است. میانگین نمره پیامد دینی برای جوانان دانشگاهی این تحقیق با توجه به داده‌های جدول برابر ۱۱/۰۹ است که در حد متوسط قرار دارد.

جدول ۱۳: پیامد دینی جوانان دانشگاهی

تعداد کل	میانگین	انحراف معیار	
۱۱۹	۱۱/۰۹	۴/۰۱	پیامد دینی جوانان دانشگاهی

آزمون فرضیه ۵: بین ابعاد چهارگانه دین‌داری و جنسیت پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود دارد. نگاهی به یافته‌های جدول ۱۴ نشان می‌دهد که بین همه ابعاد چهارگانه دین‌داری و جنسیت پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود دارد. در واقع، زنان در همه ابعاد دین‌داری میانگین‌های بالاتری را به خود اختصاص داده‌اند که این حاکی از دین‌داری‌تر بودن آنها نسبت به دانشجویان مرد است.

جدول ۱۴: آزمون T ابعاد چهارگانه دین‌داری و جنسیت پاسخ‌گویان

بُعد اعتقادی دین‌داری و جنسیت					
جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
زن	۵۸	۱۵/۶۶	۲/۵۷۹	۳/۰۳۰	۰/۰۰۳
مرد	۶۱	۱۴/۲۶	۲/۴۲۸		
بُعد مناسکی دین‌داری و جنسیت					
جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
زن	۵۸	۱۰/۴۵	۲/۳۱۱	۲/۵۶۸	۰/۰۱۲
مرد	۶۱	۹/۲۵	۲/۷۸۵		
بُعد تجربه دین‌داری و جنسیت					
جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
زن	۵۸	۱۲/۹۳	۲/۲۰۷	۲/۷۰۵	۰/۰۰۸
مرد	۶۱	۱۱/۷	۲/۷۲۲		
بُعد پیامدی دین‌داری و جنسیت					
جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
زن	۵۸	۱۲/۸۱	۳/۴۹۷	۵/۰۰۹	۰/۰۰۰
مرد	۶۱	۹/۴۶	۳/۸۰۲		

آزمون فرضیه ۶: بین ابعاد چهارگانه دین‌داری و رشته تحصیلی پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود

دارد.

با توجه به آزمون انجام‌شده درباره ابعاد چهارگانه دین‌داری و رشته تحصیلی پاسخ‌گویان، می‌توان گفت که فرضیه فوق رد می‌شود. این بدان معنی است که رشته تحصیلی دانشجویان در این تحقیق به عنوان یک متغیر تبیین‌کننده نبوده و ارتباطی بین میزان دین‌داری و رشته تحصیلی آنها وجود ندارد.

جدول ۱۵: آزمون تحلیل واریانس یک‌طرفه ابعاد چهارگانه دین‌داری و رشته تحصیلی

بُعد اعتقادی دین‌داری و رشته تحصیلی					
معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد اعتقادی
۰/۱۴۶	۱/۹۵۵	۱۲/۸۹۱ ۶/۵۹۳	۲	۲۵/۷۸۲	بین‌گروهی
			۱۱۶	۷۶۴/۸۰۷	درون‌گروهی
			۱۱۸	۷۹۰/۵۸۸	کل
بُعد مناسکی دین‌داری و رشته تحصیلی					
معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد مناسکی
۰/۲۵۱	۱/۳۹۸	۹/۵۶۰ ۶/۸۴۱	۲	۱۹/۱۲۰	بین‌گروهی
			۱۱۶	۷۹۳/۵۱۹	درون‌گروهی
			۱۱۸	۸۱۲/۶۳۹	کل
بُعد تجربه دینی و رشته تحصیلی					
معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد تجربه
۰/۱۴۴	۱/۹۶۸	۱۲/۵۸۴ ۶/۳۹۶	۲	۲۵/۱۶۹	بین‌گروهی
			۱۱۶	۷۴۱/۹۴۰	درون‌گروهی
			۱۱۸	۷۶۷/۱۰۹	کل
بُعد پیامدی و رشته تحصیلی					
معناداری	ضریب F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	بعد پیامدی
۰/۱۵۴	۱/۹۰۱	۳۰/۱۱۶ ۱۵/۸۴۳	۲	۶۰/۲۳۲	بین‌گروهی
			۱۱۶	۱۸۳۷/۷۵۱	درون‌گروهی
			۱۱۸	۱۸۹۷/۹۸۳	کل

آزمون فرضیه ۷: بین ابعاد چهارگانه دین‌داری و وضعیت تأهل پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود

دارد.

یافته‌های حاصل از آزمون آخرین فرضیه پژوهش با توجه به سطح معنی‌داری آن به تفکیک ابعاد مختلف دین‌داری، نشان‌گر آن هستند که تنها بین بعد پیامدی دین‌داری و وضعیت تأهل پاسخ‌گویان تفاوت معناداری وجود داشته و در بقیه ابعاد دین‌داری (اعتقادی، مناسکی و تجربه دین‌داری)، فرضیه فوق رد می‌شود.

جدول ۱۶: آزمون T ابعاد چهارگانه دین داری و وضعیت تأهل پاسخ گویان

بُعد اعتقادی دین داری و تأهل					
وضعیت تأهل	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
مجرد	۹۳	۱۵/۱۲	۲/۵۵۷	۱/۳۸۹	۰/۱۷۳
متأهل	۲۶	۱۴/۳۱	۲/۶۵۰		
بُعد مناسکی دین داری و تأهل					
وضعیت تأهل	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
مجرد	۹۳	۹/۸۷	۲/۳۸۳	۰/۲۵۱	۰/۸۰۳
متأهل	۲۶	۹/۶۹	۳/۴۰۳		
بُعد تجربه دین داری و تأهل					
وضعیت تأهل	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
مجرد	۹۳	۱۲/۳۰	۲/۶۲۴	۰/۰۱۳	۰/۹۹۰
متأهل	۲۶	۱۲/۳۱	۲/۳۱۱		
بُعد پیامدی دین داری و تأهل					
وضعیت تأهل	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار T	معناداری
مجرد	۹۳	۱۱/۴۸	۴/۰۲۳	۲/۱۳۷	۰/۰۳۸
متأهل	۲۶	۹/۶۹	۳/۷۰۷		

آزمون فرضیه ۸: بین ابعاد چهارگانه دین داری با همدیگر رابطه‌ی مستقیم و معناداری وجود دارد. با توجه به جدول ۱۷ مشاهده می‌شود که رابطه معناداری بین همه ابعاد چهارگانه دین داری وجود دارد. به عبارت دیگر، هر چهار بعد دین داری دانشجویان مورد مطالعه ارتباط مستقیم، متوسط و معناداری وجود دارد.

جدول ۱۷: ضریب همبستگی پیرسون بین ابعاد چهارگانه دین‌داری

ابعاد	نتایج	بعد اعتقادی	بعد مناسکی	بعد تجربه	بعد پیامدی
بعد اعتقادی	میزان همبستگی	۱	۰/۳۰۳	۰/۲۶۵	۰/۴۹۹
	معناداری		۰/۰۰۱	۰/۰۰۴	۰/۰۰۰
	تعداد نمونه	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹
بعد مناسکی	میزان همبستگی	۰/۳۰۳	۱	۰/۴۸۳	۰/۵۴۴
	معناداری	۰/۰۰۱		۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
	تعداد نمونه	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹
بعد تجربه	میزان همبستگی	۰/۲۶۵	۰/۴۸۳	۱	۰/۳۲۴
	معناداری	۰/۰۰۴	۰/۰۰۰		۰/۰۰۰
	تعداد نمونه	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹
بعد پیامدی	میزان همبستگی	۰/۴۹۹	۰/۵۴۴	۰/۳۲۴	۱
	معناداری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	
	تعداد نمونه	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹	۱۱۹

برآیند

برای مطالعه علمی دین‌روش‌های مختلفی وجود دارد که یکی از آنها استفاده از مدل و ساخت سنججه بر اساس آن است. از طریق مدل می‌توان به بررسی انواع، میزان و تغییرات دین‌داری در طول زمان پرداخت. در این خصوص، دین‌پژوهان مدل‌های متعددی ارائه کرده‌اند که این مدل‌ها بی‌شک تحت تأثیر نوع دین آن جامعه، ابعاد مد نظر برای آن دین از سوی پژوهشگر و هم‌چنین شرایط اجتماعی آن جامعه بوده است. نظریه‌های گوناگون بینشی جزئی در مورد ماهیت دین به‌دست می‌دهند. لذا، یک نظریه فراگیر دین نیاز به این دارد که بیش‌های این رهیافت‌ها را در یک ترکیب فراگیر تلفیق کند تا تأثیر متقابل و پیچیده عوامل عقلی، عاطفی و جامعه‌شناختی را کاملاً بازشناسد. رهیافت تلفیقی شامل دو مؤلفه است: مؤلفه اول، ابعاد دین‌داری است که طبق دیدگاه نظری و مدل مفهومی گلاک و استارک که مدلی جامع است، می‌توان کلیه ابعاد و معرف‌های دین‌داری را جهت آزمون در واقعیت مطالعه و ارزیابی کرد. از این‌رو، بر طبق این مدل، چنین می‌توان استنباط کرد که ابعاد دین‌داری یعنی اعتقادات دینی، مناسک دینی، تجربیات دینی و آثار دینی به عنوان مؤلفه‌های دین‌داری در حکم متغیرهای اصلی برای ارزیابی وضعیت دین‌داری، مفهوم‌سازی و عملیاتی شده و تأثیر آنها روی جهت‌گیری دینی مورد

سنجش قرار می‌گیرد. مؤلفه دوم جهت‌گیری دینی است. کنش‌های دین‌داران با جهت‌گیری آنها در عرصه اجتماع شناخته می‌شود. این کنش‌ها با سوگیری‌ها و وجهه‌نظرهایی درباره جامعه، سیاست، سازمان دین و.. همراه است. به عبارت دیگر، ما با اشکال متفاوتی از دین‌داری مواجهیم که ناشی از جهت‌گیری‌های متفاوت در قبال دین در عرصه اجتماعی است. این جهت‌گیری‌ها در بستر جامعه معنادار می‌شوند. این جهت‌گیری‌ها در طیفی از دین‌داری مشخص شده‌اند که در یک سوی آن، تأکید بر جدایی دین از سیاست، اعتقاد به کثرت‌گرایی دینی، اعتقاد به عقلانیت، استقلال اخلاق از قلمرو دین، استقلال نهادهای مدنی از دین (خصوصیات عرفی‌گرایانه) قرار دارد و در سوی دیگر اعتقاد به فرانهادی‌بودن دین، اعتقاد به دین چون منبع قانون‌گذاری این‌دنیایی، اختلاط دین و سیاست، انحصارگرایی دینی، مقدس‌شمردن معرفت دین (خصوصیات بنیادگرایانه) به چشم می‌خورد. تلفیق دو نظریه دین‌داری و جهت‌گیری دینی به عنوان چارچوب نظری کار انتخاب شد و بر این اساس شاخص‌هایی تعریف و اندازه‌گیری شدند. این رویکرد تلفیقی برگرفته از دیدگاه‌های نظری و پژوهش‌هایی است که در بخش مرور بر ادبیات موضوع و طرح چارچوب نظری این پژوهش مورد توجه و بررسی قرار گرفته‌اند.

نتایج به‌دست آمده از بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری عرفی‌گرایانه و بنیادگرایی جوانان دانشگاهی دانشگاه پیام‌نور مرکز ساری بیانگر این موضوع است که گرچه اعتقادات دینی در نزد دانشجویان جایگاه بسیار بالایی ندارد، اما میانگین این‌گونه اعتقادات از سطح متوسط بالاتر است. آزمون فرضیه‌ها نیز رابطه مستقیم و معنادار بین ابعاد دینی و جهت‌گیری اعتقادی دانشجویان را تأیید می‌کرد. این امر نشان‌دهنده آن است که چگونگی رفتار روزمره و غیردینی افراد که بیانگر حضور و وجود اندیشه و حس خداگرایانه در متن زندگی است، رابطه‌ای مستقیم با نوع جهت‌گیری دینی دانشجویان دارد.

نتایج به‌دست آمده از بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری عرفی‌گرایانه و بنیادگرایانه جوانان دانشگاهی دانشگاه پیام‌نور مرکز ساری بیانگر این موضوع است که گرچه اعتقادات دینی در نزد دانشجویان جایگاه بسیار بالایی ندارد، اما میانگین این‌گونه اعتقادات از سطح متوسط بالاتر است. به عبارت دیگر، اعتقاد دینی ۱۲/۶ از پاسخ‌گویان «کم»، ۴۰/۳ «متوسط»، ۴۰/۳ «زیاد» و ۶/۸ «خیلی زیاد» ارزیابی شده و با توجه به میانگین کل مقیاس مشاهده شده (۴۸/۱۶)، می‌توان گفت که اعتقاد دینی ۸۷/۴ دانشجویان در سطح متوسط و بالاتر و ۱۲/۶ آن‌ها در سطح کم بوده‌است. اگر بخواهیم به تفکیک چهار بعد عنوان‌شده در زمینه دین‌داری، نتایج تحقیق را بیان کنیم، باید گفت که میانگین‌های بدست آمده در هر بعد نشان می‌دهد که، اگرچه پای‌بندی به مناسک دینی جوانان

دانشگاهی در این تحقیق در حد ضعیف است، اما تجربه دینی در حد بالا، اعتقادات دینی در حد بالاتر از متوسط و بعد پیامد دینی در حد متوسط قرار دارد.

جهت شناخت جهت‌گیری دینی دانشجویان نیز سعی شد تا با پرسش‌های مناسب دیدگاه‌های آنها درباره چهار متغیر دین و دنیا، دین و روحانیت، دین و تکثرگرایی دینی و دین و سیاست مورد ارزیابی قرار گرفته و نوع جهت‌گیری عرفی‌گرایانه یا بنیادگرایانه پاسخ‌گویان تعیین شود. در این راستا سنجش دیدگاه دانشجویان درباره ارتباط دین و دنیا نشان می‌دهد که ۶۹/۸٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه داشته و به حضور کامل دین در امور دنیوی معتقدند، در حالی که ۱۰/۹٪ آنها در این زمینه دیدگاهی عرفی‌گرایانه داشته و دین را صرفاً برای سعادت آخرت می‌دانند. میانگین کل مقیاس به‌دست آمده نشانگر موافقت نسبتاً بالای دانشجویان با حضور دین در دنیا است. همچنین مقیاس دین و روحانیت نگرش پاسخ‌گویان را در مورد رابطه دین و روحانیت اندازه‌گیری کرده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که ۹/۲٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه نسبت به جایگاه و منزلت علما داشته‌اند، در حالی که ۶۸/۹٪ آنها برای روحانیون جایگاهی برابر با سایر دانشمندان و علمای علوم دیگر قائل شده و در این زمینه دیدگاهی عرفی‌گرایانه دارند. در بخش متغیر دین و تکثرگرایی دینی با توجه به میانگین کل مقیاس به‌دست آمده (۸/۴۷)، می‌توان دریافت که تنها ۲۸/۶٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه داشته و به انحصارگرایی دینی معتقدند، در حالی که ۴۰/۳٪ آنها به تکثرگرایی دینی که از مؤلفه‌های عرفی‌گرایی است، اعتقاد دارند و بقیه نیز دیدگاهی بینابین داشته‌اند. سنجش مقیاس متغیر دین و سیاست به عنوان آخرین مقیاس ارزیابی جهت‌گیری دینی دانشجویان حاکی از آن است که ۳۱/۹٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه داشته و به حضور کامل دین در سیاست معتقدند، در حالی که ۵۵/۴٪ آنها در این زمینه دیدگاهی عرفی‌گرایانه دارند و مخالف دخالت دین در عرصه سیاست می‌باشند. میانگین کل مقیاس به‌دست آمده (۱۱/۰۵) نشانگر مخالفت نسبی دانشجویان با حضور دین در سیاست است.

در ادامه به آزمون هشت فرضیه طرح‌شده پرداختیم. آزمون اولین فرضیه تحقیق نشان داد که بین جنبه اعتقادات دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد و این امر نشان می‌دهد کمتر یا بیشتر بودن میزان اعتقادات دینی دانشجویان تاثیر مستقیمی در نوع جهت‌گیری دینی آنان دارد. همچنین مطابق آزمون فرضیه شماره ۲ تحقیق، بین جنبه مناسک‌دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد. یعنی کمتر یا بیشتر بودن میزان پایبندی دانشجویان به انجام مناسک دینی تاثیر مستقیمی در نوع و چگونگی جهت‌گیری دینی آنان دارد. بدین ترتیب فرضیه شماره ۲ تحقیق نیز تایید شده‌است. در آزمون فرضیه شماره ۳ تحقیق نیز مشاهده شد که بین جنبه تجربه دینی جوانان دانشگاهی و جهت‌گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد و این امر نشان می‌دهد احساسات و عواطف و نیز تجربیات دینی

دانشجویان تاثیر مستقیمی در نوع جهت گیری بنیاد گرایانه و یا عرفی گرایانه دینی آنان دارد. آزمون چهارمین فرضیه تحقیق نشان داد که بین جنبه پیامد دینی جوانان دانشگاهی و جهت گیری دینی آنان رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد. این امر نشان دهنده آن است که چگونگی رفتار روزمره افراد رابطه ای مستقیم با نوع جهت گیری دینی دانشجویان دارد. بنابراین، آزمون چهار فرضیه نخست تحقیق رابطه مستقیم و معنادار بین ابعاد دینی و جهت گیری اعتقادی دانشجویان را تأیید می کرد. در سه فرضیه بعدی تحقیق سعی شد تا رابطه میان ابعاد چهارگانه دین داری و متغیرهای جنسیت، تأهل و رشته تحصیلی مورد ارزیابی قرارگیرد. در همین راستا، آزمون فرضیه پنجم نشان داد که بین همه ابعاد چهارگانه دین داری و جنسیت پاسخ گویان تفاوت معناداری وجود دارد. در واقع، زنان در همه ابعاد دین داری میانگین های بالاتری را به خود اختصاص داده اند که این حاکی از دین دارتر بودن آنها نسبت به دانشجویان مرد است. فرضیه ششم در پی تبیین رابطه بین ابعاد دین داری و رشته تحصیلی پاسخ گویان بوده است. با توجه به آزمون انجام شده در این باره، مشاهده شد که رشته تحصیلی دانشجویان به عنوان یک متغیر تبیین کننده نبوده و ارتباطی بین میزان دین داری و رشته تحصیلی دانشجویان وجود ندارد. در نهایت، یافته های حاصل از آزمون آخرین فرضیه پژوهش با توجه به سطح معنی داری آن به تفکیک ابعاد مختلف دین داری، نشان دادند که تنها بین بعد پیامدی دین داری و وضعیت تأهل پاسخ گویان تفاوت معناداری وجود داشته و در بقیه ابعاد دین داری (اعتقادی، مناسکی و تجربه دین داری)، ارتباطی بین وضعیت تأهل و دین داری مشاهده نشد. در نتیجه فرضیه آخر تحقیق تأیید نشد. در فرضیه هشتم نیز بر آن بودیم که دریابیم آیا ابعاد چهارگانه دین داری دانشجویان به طور معنادار با هم همبستگی دارند یا خیر، این فرضیه نیز مورد تأیید قرار گرفت و نشان داد که ارتباط و همبستگی متوسط، معنادار و مستقیمی بین هر چهار بعد دین داری دانشجویان وجود دارد.

منابع

۱. آبرکرومی، نیکلاس (۱۳۷۰)، *فرهنگ جامعه شناسی*، ترجمه حسن پویا، تهران: چاپ پخش.
۲. آرون، ریمون (۱۳۸۲)، *سیر اندیشه در جامعه شناسی*، ترجمه باقر پرهام، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۳. اسکات، جولی و آیرین هال (۱۳۸۲)، *دین و جامعه شناسی*، ترجمه افسانه نجاریان، تهران: ریش.
۴. آهنکوب نژاد، محمدرضا، (۱۳۸۸)، "مطالعه میزان پایبندی دینی جوانان شهر اهواز"، *دوفصلنامه پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه*، شماره ۳، سال اول، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.
۵. برگر، پیتر (۱۳۸۰)، *افول سکولاریزم: دین خیزش گر و سیاست جهانی*، افشار امیری، تهران: پنگان.
۶. جلالی مقدم، مسعود (۱۳۷۹)، *آرای جامعه شناسان بزرگ درباره دین*، تهران: نشرمرکز.
۷. دورانت، ویل (۱۳۷۴)، *لذات فلسفه*، ترجمه عباس ذریاب خوبی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۸. ذکایی، محمد سعید (۱۳۸۶)، *جامعه‌شناسی جوانان ایرانی*، تهران: آگه.
۹. ریتزر، جورج (۱۳۷۸)، *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
۱۰. سراج زاده، حسین (۱۳۸۳)، "تحلیلی بر نگرش‌ها و گرایش‌های دینی جوانان و نوجوانان"، تهران: فرهنگ پژوهش، شماره ۱۵۸.
۱۱. سراج‌زاده، حسین و فاطمه جواهری (۱۳۸۲)، *نگرش‌ها و رفتار دانشجویان*، تهران: دفتر مدیریت فرهنگی و برنامه‌ریزی اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری.
۱۲. سراج‌زاده، حسین و مهناز توکلی (۱۳۸۰)، "بررسی تعریف عملیاتی دین‌داری در پژوهش‌های اجتماعی"، تهران: نامه پژوهش، سال پنجم، شماره ۲۰ و ۲۱.
۱۳. شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴)، مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران، فصلنامه جامعه‌شناسی ایران سال ششم، شماره ۱ (پیاپی ۹)، بهار ۱۳۸۴، صص ۳۴-۶۶.
۱۴. شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۶)، *دین، جامعه و عرفی‌شدن*، تهران: نشر مرکز.
۱۵. شجاعی‌زند، علیرضا، سارا شریعتی مزینانی و رامین حبیب‌زاده خطبه‌سرا (۱۳۸۵)، "بررسی وضعیت دین‌داری در بین دانشجویان"، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲۶، صص ۵۵-۸۰.
۱۶. شیدان وثیق، (۱۳۸۴)، *لایسیسته چیست*، تهران: اختران.
۱۷. طالبان، محمدرضا (۱۳۷۷)، *سنجش دین‌داری جوانان*، تهران: نمایه پژوهش.
۱۸. طالبان، محمدرضا (۱۳۸۲) "افول دین و معنویت در ایران: توهم یا واقعیت"، *مجله حوزه و دانشگاه*، سال نهم، شماره ۳۵.
۱۹. علی‌زاده، عبدالرضا (۱۳۷۵)، "جامعه‌شناسی دین"، *مجله حوزه و دانشگاه*، شماره ۸، صص ۵۶.
۲۰. فراستخواه، مسعود (۱۳۷۷)، *دین و جامعه*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۱. فرجی، مهدی و عباس کاظمی (۱۳۸۸)، "بررسی وضعیت دین‌داری در ایران (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته)"، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، دوره دوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۸۸.
۲۲. کچویان، حسین (۱۳۷۴)، "اسلام، تشیع و فرآیند عرفی‌شدن"، *مجله کیان*، شماره ۲۶، سال پنجم، مرداد و شهریور ۱۳۷۴.
۲۳. مرجایی، سیدهادی (۱۳۷۳)، "بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری سکولاریستی و بنیادگرایی در بین جوانان دانشگاهی"، تهران: نامه پژوهش، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، شماره ۲۰ و ۲۱ بهار و تابستان.
۲۴. وبر، ماکس (۱۳۸۲)، *دین، قدرت، جامعه*، ترجمه احمد تدین، تهران: هرمس.
۲۵. همیلتون، مالکوم (۱۳۸۱)، *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.

26. Dillon, Michel (2003), *Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge University Press.
27. Dobson, Audra (2007), *The Impact of the Separation of Church and State on Education*,

28. King, Deena (2006), "Alcohol Use and Religiosity among College Students M.A Thesis of Sociology". Brigham Young University, August 2006.
29. Mattila, Anna, (2001), "The Impact of Gender and Religion on College Students' Spring Break Behavior", Journal of Travel Research, November 2001, vol. 40 no. 2, Pp: 193-200.
30. Monivas, Jesus Romero (2007), "Science and Religion in the Sociology of Emile Durkheim", European Journal of Science and Theology, March 2007, Vol.3, No.1, Pp:17_30.
31. Motzkin, Gabriel & Yochi Fischer (2008), Religion and Democracy in Contemporary Europe, Alliance Publishing Trust.
32. Tomalin, Emma (2007), Sociology, Religion and Development: Literature Review, Department of Theology and Religious Studies, University of Leeds.